

MƏHƏRRƏM QASIMLI

Əməkdar elm xadimi,

prof.dr.

KOROĞLU - ETNOMİFİK VƏ MİLLİ KİMLİK KONTEKSTİNDƏ

Türk dastançılıq ənənəsinin şah əsərlərindən olan «Koroğlu» eposu bu etnosa məxsus orta q folklor mədəniyyətinin ortaya çıxardığı möhtəşəm sənət abidəsidir. Əsasən, aşığı və baxşı yaradıcılığında təzahür edən bu nəhəng epik sistem öz mənşəyini əski çağlara məxsus türk mifoloji düşüncəsindən götürmüşdür. Mifoloji mərhələdən sonra geniş miqyaslı zaman və məkan içərisində ayrı-ayrı türk boyları (oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq və s.) arasında bahadırlıq motivini əks etdirən epik

mətnlər tədricən Koroğlu obrazı ətrafında cəmləşməyə başlamışdır. Geniş təxəyyül imkanlarına malik mifoloji romantika və tarixi gerçəkliyin üzvi vəhdəti tədrici təkamül nəticəsində eposun rəvayət və əfsanələrdən hərəkətlənən arxaik süjet görüntüsünü və dastanın ilkin orta q mənzərəsini meydana gətirmişdir. Bununla belə, epik mətnin şifahi ənənə yolu ilə daşınması, eləcə də olduqca geniş bir etnocoğrafiya boyunca yayılması dastanın çoxsaylı qollarının çeşidli şəkildəyişmələrə uğramasına - variant və versiyalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. İndiki halda Sibir-Türküstan, Orta Asiya, Qafqaz, Uralboyu, İran, Anadolu və Balkanlarda yaşayan türk xalqları arasında «Koroğlu» süjetlərinin, eləcə də «Koroğlu» eposunun çox sayda variant və versiyalarının yayıldığı görünməkdədir. Baş qəhrəmanın ilkin ismi - Roşan, Uroşan, Rövşən eləcə də onun bahadır statusuna keçəndən sonrakı adı da Koroğlu - Goroğlu, Qurqulu, Kurkuli və s. şəkillərdə etnocoğrafiq areallar boyu fonovariativ dəyişikliyə uğramışdır.

Koroğlu-Goroğlu adında əks olunan mifoloji məzmun yükü (Azərbaycan və Anadolu arealında «korun oğlu», Türküstanda «gordan - məzardan tapılmış uşaq» motivi) bütün variant və versiyalarda qəh-

rəmanın möcüzəli zühurunu, onun o biri dünya, ruhlar aləmi ilə bağlılığını ifadə edən arxaik mifoloji düşüncəni daşıyır.

Əslində hər iki versiyadakı motiv real gerçəklikdən uzaq sakral bir aləmi- ilahi dərgahı mifoloci ruhlar dünyasını işarələmiş olur. Daha arxaik- ilkin motiv kimi görünən gor+oğlu=gordan - məzardan tapılmış uşaq mifoloji obrazı ruhlar aləmi ilə bağlılığı birbaşa ifadə edir. Bu mərhələ böyük ehtimalla əski çağlardan gələn Tanrıçı - şamanist dünyagörüşü çevrələyir və islamaqədərki mifoloji inanış sistemi içərisində yer alır. Türklərin islamı qəbulundan sonra - X-XI yüzilliklərdən etibarən bu inanış sistemi yavaş-yavaş geri çəkilməyə başlayır. İslam xilafəti mərkəzlərinə yaxın olan Anadolu, Qafqaz və İran ərazilərində - Qərb türklüyü məkanlarında on üç- on dördüncü yüzilliklər boyunca həmin şamanist keyfiyyətlərin öz yerini tam olaraq yeni dini dünyagörüşə buraxdığı görünür. Şamanist təsəvvürdən doğan «gor oğlu»-nun «kor oğlu»- korun oğlu transformasiyasına - şəkildəyişməsinə adlanması da elə bu vaxtdan həmin etnocoğrafiyada baş verir. İslam coğrafiyasının mərkəzdən uzaq bölgələrində - Orta Asiya və Türkünstanda (Şərq türklüyü) məskun olan türkmən, özbək, qazax, qırğız elatlarında isə atlı həyat tərzini keçirən türk tayfaları yarı şaman, yarı müsəlman yaşam biçimi içərisində qaldıqlarından «gor oğlu» motivi hər hansı bir transformasiyaya uğramaq məcburiyyəti ilə üzləşmir. Beləliklə, islam mərkəzlərinə yaxın ərazilərdə – Anadolu, Qafqaz və İran boyunda (Qərb türklüyü) məskun olan oğuz-türkmanlar şamanist dünyagörüşünün məhsulu olan «gor+oğlu» motivindən uzaqlaşaraq «kor+oğlu»=korun oğlu obrazına yönəliirlər. Orta Asiya-Türkünstan ucqarlarında Şərq türklüyü isə ilkin-arxaik motiv öz yolunu davam etdirir və bu günlərə qədər gəlib çıxa bilər.

Maraqlıdır ki, Qərb türklüyündə zühur edən yeni motivin özündə də obrazın-epos qəhrəmanının ilahi mənşə daşması dolayı yolla yenidən təqdim olunur. Bu çevrələrdəki «Koroğlu» epik süjetlərində qəhrəmanın – Koroğlunun möcüzəli doğuluşu arxa plana çəkilib gözdən yayındırılsa da, onun sakral səciyyə daşıyan başqa bir dünya ilə bağlılığı – ilahi aləmlə əlaqəli olması sözü gedən «yayındırılma»nın içərisində gizlənmiş olur: Koroğlunun anası kimdir? Qərb türklüyü – Qafqaz, İran və Anadolu oğuz-türkmanları onun anası barədə heç bir süjet mətnində bilgi vermir. Belə məlum olur ki, Koroğlunun anası vaxtdır. Əslində bu məlumatsızlıq arxaik bir bilgini-gerçək həyatda

anası olmayan Koroğlunun ilahi mənşəyini - ruhlar dünyası, mifoloji aləm ilə əlaqəsini təsbit və təsdiq etmiş olur.

Xilaskar-bahadır obrazının möcüzəli zühuru və ilahi aləm tərəfindən himayə edilməsi, bu səbəbdən də yenilməzlik-toxunulmazlıq statusuna malik olması təsəvvürü Koroğlunun Qoşabulağın sehrli suyundan içib Tanrı dərgahına yaxın bir yerdə - Çənlibeldə (Çənlibel - Tənri bel - Tanrı dağı) məskən salmağından da aydın şəkildə görünməkdədir. Burada onun Haqq vergisinə sahib olması da öz nişanını tapmışdır. Qəhrəmanın atının - Qıratın möcüzəli mənşəyi - dərya atı cinsindən olması və ilahi aləmin təmsilçisi olaraq qanadlı doğuluşu, eləcə də qılıncının - Misri qılıncın göydən - Tanrı dərgahından gələn ildırım daşından düzəldilməsi də onun sakrallığını, ilahi səciyyəli fəvqəldüce malik bir obraz olduğunu göstərir.

Üç mühüm versiya (Azərbaycan, türkmən və özbək) ətrafında cəmləşmiş otuzdan yuxarı variant digər türk xalqları - qazax, tatar, başqırd, karaim, kumık, noqay, Anadolu və Balkan türkləri, qaraçay və s. arealları arasında da geniş yayılmışdır. Dastanın türk etnocoğrafiyası ilə iç-içə və ya yaxın qonşuluqda yaşayan kürd, tacik, osetin, avar, ləzgi, gürcü, abxaz, acar və başqa xalqların folklor həyatına güclü təsir etməsi də diqqətçəkicidir. Bu sıradan türk etnocoğrafiyasının qonşuluğunda olan taciklərin «Kurkuli» obrazına söykənən yeni bir versiya, eləcə də kürdlərin «Cəlali Koroğlu» obrazı ilə yeni bir variant meydana çıxarması ayrıca vurğulanmalıdır. Şübhəsiz ki, istər tacik «Kurkuli»si, istərsə də kürd «Cəlali Koroğlu»su türk epik mətnindəki süjet və motivlərdən intişar taparaq biçimlənmişdir.

Eposun Azərbaycan versiyası Azərbaycan və Anadolu aşığılarının, türkmən versiyası türkmən baxşılarının, özbək versiyası isə özbək, Xarəzm və Qaraqalpaq koroğluxanlarının repertuarında şəkillənərək bu gün də yaşamaqdadır. Sözügedən hər üç versiya onu yaşadan xalqların peşəkar folklor daşıyıcıları (aşığılar və baxşılar, eləcə də digər folklor sənətkarları) tərəfindən yüzillər boyunca özünükülaşdirilərək yerli şərait və tarixi-siyasi şərtlərə uyğunlaşdırılsa və bu zəmində nə qədər regional-tarixi məzmun fərqləri, poetik və melodik ayrıntılar ortaya qoyulsa da, genetik başlanğıcdan gələn ana xətt, epik struktur, motiv, obraz, poetik ənənə sistemi, eləcə də «Koroğlu havaları»nın tarixi semantikasi ortaq-müştərək bir tarixi görüntü olaraq qalmaqdadır. Bu səbəbdən də «Dədə Qorqud» oğuznamə-ləri kimi, «Koroğlu» epik

silsiləsini də türk xalqlarına məxsus ortaq mədəniyyət hadisəsi olaraq dəyərləndirmək daha düzgündür. Versiyalaşma məsələsi böyük ehtimalla islam dünyagörüşünün türk etnocoğrafiyasına müdaxiləsi və Qərb türklüyünün Şərq türklüyünə nisbətən bu prosesi daha dərinlən mənimsəməsi ilə bağlı X-XI əsrlərdən etibarən ortaya çıxmağa başlamışdır.

«Koroğluluq» türk folklor mədəniyyətində etnik-mənəvi və epik status kimi islam dünyagörü – və ideologiyasının türklər arasında yayılmasından öncə də uzun zamandan bəri daim dövriyyədə olmuşdur. Bu statusa uyğun gələn xilaskar-bahadirlar ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə «Koroğlu» ad-ünvanını qazanmışlar. Bu mənada Koroğlu statusunu ad-ünvan kimi daşıyan qəhrəmanın iki min-üç min il əvvəldə olduğu kimi beş yüz-altı il öncə də türk etnocoğrafiyasının çeşidli bölgələrində zübur edə bilməsi təbii və tarixi-mənəvi qanunauyğunluq sayılmalıdır. O səbəbdən də Koroğlu ad-ünvanını daşıyan xilaskar-bahadirlar və həmin qəhrəmanlar ətrafına cəm-ləşmiş epik mətnlər uzun bir zaman ərzində ərsəyə gəlmiş epik silsilə təşkil edir. Hər növbəti qəhrəmanın yaratdığı obraz və onun çevrəsindəki epik mətn özündən əvvəlki folklor enerjisini qəbul edib özünü küləşdirməklə yanaşı, onu yeni çalarlar və məzmun yükü ilə növbəti mərhələyə – sonrakı Koroğluya ötürmüşdür. Koroğlunun öz kimliyindən söz açdığı məşhur bir şeir parçasında bu məsələyə açıq şəkildə diqqət yetirməsi heç də təsadüfi deyildir:

*Adımı soruşsan Uruşan olu,
Atadan-babadan cinsim Koroğlu...*

«Atadan - babadan cinsim Koroğlu» ifadəsi koroğluluğun ayrıca bir bahadirlıq cinsi-cəngavərlik statusu olmasından xəbər verir. Diqqətçəkici bir məqamı da bu yerdə xatırlamaq yerinə düşər. Sonralar «Rövşən» şəklini almış ilk adın şeirdə «Uruşan» biçimindəki təqdimatı onun arxaik-başlanğıc durumunu göz önünə gətirir: «uruşan - vuruşan» - döyüşçü-bahadır obrazıdır. Bu adın sonrakı dövrlərdə – orta çağlarda «Rövşən» halına gətirilməsində heç bir qəribəlik yoxdur. Belə hallar canlı-sifahi axara söykənən xalq danışığı tərzindən epos həyatına adlanması mümkün ola bilən variantiv dəyişikliklərdir. Koroğlunun yerini tutan, onu əvəzi ola biləcək mənəvi oğlunun -

«Əvəz»in (Avazın) «Eyvaz» və ya «Ayvaz» halına gəlməsi də çox yaxın ki, yenə belə bir variantiv dəyişiklik nəticəsində ortaya çıxmışdır.

Türk etnocoğrafiyasında mövcud olan hazırkı üç bəlli versiyadan və onların ətrafına səpələnmiş otuzə yaxın variantdan epos qəhrəmanına-Koroğluya qarşı dayanan anti qüvvənin, yağı düşmənin Ərəb Reyhandan və Osmanlı paşalarından ibarət olduğu görünməkdədir. Ərəb istilas (IX-XII əsrlər) və Səfəvi-Osmanlı qarşdurması (XVI-XVIII əsrlər) ilə əlaqədar eposun süjet xəttinə yeridilmiş bu keyfiyyət bütün hallarda sonrakı dövrlərin müdaxilələridir. Başlanğıc mərhələdə daha əski dövrlərə aid yağı-düşmə obrazlarının (məsələn, Çin Təğfurunun-xaqan və onun sərkərdələrinin, monqol xanlarının, qıpçaq mülklərinin, bizans təkurlarının, eləcə də yabançı etnoslara məxsus digər təhlükəli hucumçu və qarətçilərin) ilkin qatları təşkil etməsi daha ağılabatan və məntiqlidir. Bununla belə zaman keçdikcə etnocoğrafiyanın dəyişməsi, oğuz-türkmanların monqol və çin hüduqlarından uzaqlaşaraq orta Şərqə – ön Asiyaya çəkilməsi, burada isə tarixi-siyasi hadisələrin fərqli bir məcra ilə irəliləməsi epos qəhrəmanının yeni tipli antiqəhrəmanlarla üz bəüz qalması zərurətini ortaya gətirmişdir. Eposun çeşidli variantlar və versiyalar halına gəlməsində bu amil də güclü rol oynamışdır.

Erkən orta çağlardan etibarən türk xalqları, o cümlədən də oğuzlar arasında etnik diferensasiya hallarının baş verməsi (Orta Asiya türkməni, Qafqaz və İran oğuz-türkmanı, Anadolu türkü və s.) Koroğlu epik mətnlərinin də variantiv dəyişikliklərə uğraması ilə nəticələnmişdir. Orta çağlara məxsus tarixi-siyasi hadisələr və həmin münəqişəli hadisələrin baş verdiyi xanədan imperatorluqları (Səfəvilər və Osmanlı) eposun mətninə öz möhürünü vurmuşdur. Bu səbəbdən də Orta Asiya (xüsusən də türkmən və özbək) mətnlərində, Türküstan (qazax, uyqur), Uralboyu (tatar, başqırd), Qafqaz-İran, Anadolu, Kırım və Balkan türklərinə məxsus epik süjetlərdə Koroğlunun yeri-yurdu, məskun olduğu ərazilərdə gerçəkləşdirdiyi hərbi səfərlər birmənalı şəkildə həmin coğrafiya ilə əlaqələndirilmiş, dağlar, qalalar, çaylar, səhər, mahal və kənd adları, eləcə də digər toponimik vahidlər təqdim olunan mətnlərdə öz ifadəsini tapmışdır. Bu səbəbdən də «Qoşabulaq», «Koroğlu qalası», «Koroğlu qayası», «Çənlibel» adını daşıyan onlarla toponimik vahidi Azərbaycanda, İranda, Anadoluda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Uralboyu, Balkanlar, Kırım ərazilərində məskun olan

türk etnocoğrafiyasında təkrar-təkrar müşahidə etmək müm-kündür.

Çoxşəçidli versiya və variantlar halında mövcud olan «Koroğlu» epik süjetləri uzun yüzilliklər ərzində peşəkar türk folklor söyləyicilərinin-Azərbaycan və Anadolu aşığılarının, türkmən baxşılarının, özbək şayirlərinin, qazax-uyqur yıravlarının, tatar-başqırd ırçılarının repertuarında daşınmışdır. Çoxsaylı qollar - səfərlər sırf bu epik sistemə bağlı olan musiqi repertuarı və poetik mətn peşəkar ifaçılar tərəfindən etnoqrafik mərasimlərdə, toy-düyün məclislərində, hərbi səfərbərlik və yürüşlər öncəsi çevrədəkilərə ruh yüksəkliyi, qəhrəmanlıq ovqatı, qorxmazlıq, yenilməzlik əhvalı asılmaq məqsədi ilə söylənilmiş və çalınıb oxunmuşdur. «Koroğlu» dastanının söylənilməsində, «Koroğlu havaları»nın çalınıb çağırılmasında xüsusi istedadı və böyük məharəti olan aşığılar-baxşılar-yırav və ırçılar türk folklor arealında «koroğluxan» adlandırılmışlar. Azərbaycan, Anadolu. Türkmənistan və Özbəkistanda «koroğluxan»lıq yüksək səviyyəli sənət statusu kimi bu günün özündə də qorunub yaşadılır.

Aşıqların və baxşılarının tarixi deyişmə-aytışma-atışma ənənəsində qarşı-qarşıya duran tərəflərin biri-birini sınağa çəkmək üçün seçdikləri ən çətin üsul və vasitələrdən biri «Koroğlu havaları» üstündə üz-üzə dayanıb zildən oxumaq məharəti olmuşdur. Tarixən bir çox istedadlı aşiq və baxşının öz zil səsinin gücü ilə otuzluq neft lampasını iki-üç metrlik məsafədən söndürməsi barədə Türkmənistanda, Azərbaycanda, Anadoluda, Özbəkistanda çoxsaylı rəvayətlər gəzib dolaşmaqdadır.

Dastanın mənimsənilərək canlandırılması çətin və mürəkkəb ifaçılıq prosesi olduğundan burada geniş diapazona malik səs imkanları, sazda, dü-tar və dombrada zil havaları çalın-oxumaq bacarığı, müxtəlif səciyyəli obrazların bir aktyorun (aşığın və ya baxşının) ifasında cəmləşməsi kimi sinkretik keyfiyyətlər həlledici amillər olaraq diqqət önündə saxlanılır. Bu səbəbdən də «Koroğlu aşığı və ya baxşısı» olmaq türk musiqiçi-folklor sənətkarlığı daxilində ayrıca bir status kimi qəbul edilir.

«Koroğlu» dastanına mənsub poetik mətnlər böyük əksəriyyətlə səkkiz hecaya malik yığcam ölçülü gəraylılardır (az bir qisim şeirlər on bir hecalı misra ölçüsü –qoşma qəlibi üzərindədir). Zil səslə oxunan azhecalı mətnlər melopoetik təqdimatın qədim-arxaik biçimini təmsil edir. Bu baxımdan bütün versiya və variantlarda Koroğlu havalarının

melopoetik sisteminin zil tempdə qurulması və yüksək səs temperamenti ilə oxunuşu biri-birinə bənzər şəkildədir. At kişnərtisi, qılınc cingiltisi, sürətlə qaçan at ayaqlarının meydangir səsi və bahadır nəəsi bütün türk etnocoğrafiyası boyu bu melopoetik sistemin əsas təkanverici qüvvəsidir. Nə qədər bölgəsəl fərqlər və ayrıntılar qazansa da Koroğlunun obrazı, yerinə yetirdiyi milli-tarixi missiya, eposun çevrələdiyi poetik və melodik ruh hər yerdə - Azərbaycanda, Türkiyədə, Türkmənistanda, Özbəkistanda və bu sıradan Koroğluya köklənmiş olan bütün bölgələrdə birdir, bütövdür, türk milli-mənəvi varlığının ayrılmaz, biri-birini tamamlayan, biri-birinə boylan, biri-birinə bağlanan yenilməz bir görüntüsüdür. Onun türk etnosunun milli-tarixi varlığındakı yeri statik və dəyişməzdir.

